

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Περικλέους «ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 36

Σύντομος έπαινος των προγόνων, των πατέρων, της σύγχρονης γενιάς και διατύπωση της πρότασης, δηλ. της προεξαγγελίας, της κεντρικής ιδέας του λόγου.

Η ΔΟΜΗ

Α. Έπαινος των Αθηναίων

1. έπαινος των προγόνων και αιτιολόγησή του

- η προσφορά της αυτοχθονίας
- η προσφορά της ελευθερίας

2. Έπαινος των πατέρων και αιτιολόγησή του

- η δημιουργία της Αθηναϊκής ηγεμονίας
- η κληροδότησή της στις επόμενες γενεές

3. Έπαινος στη σύγχρονη γενεά, που είναι και αυτή του ρήτορα(Περικλή) και αιτιολόγησή της

- η διατήρηση κι ενίσχυση της πόλης σ' όλους τους τομείς
- η επιμέλεια για την αυτάρκεια της πόλης

Β. Ο προκαθορισμός απ' τον ίδιο το ρήτορα της εξέλιξης του λόγου

1. Αναφορά στην παράλειψη του πολεμικού έργου των Αθηναίων και η στήριξη αυτής της αναφοράς

- πρόθεση του ρήτορα είναι να μην κουράσει το ακροατήριο
- θεωρείται γνωστό το προηγούμενο πολεμικό έργο απ' τους ακροατές

2. Προσδιορισμός του περιεχομένου του λόγου και αιτιολόγησή του

- οι τρεις παράγοντες του Αθηναϊκού μεγαλείου
- το συγκεκριμένο περιεχόμενο αρμόζει στην παρούσα περίπτωση
- κατ' αυτόν τον τρόπο θα ωφεληθούν οι ακροατές

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο Περικλής γνωστοποιεί ότι θ' αρχίσει με τον έπαινο των προγόνων (πρόταση), πράγμα που αποτελεί κοινό τόπο σε όλους τους Επιταφίους. Προδηλώνει δηλ. το κύριο θέμα του λόγου του. Όμως η αναφορά αυτή στους προγόνους γίνεται πολύ σύντομα. Ο Θουκυδίδης προσπερνά έτσι τη μυθική παράδοση, υποβιβάζοντας στην ουσία τη σημασία της. Την προσφορά των προγόνων στηρίζει με το επιχείρημα :

α) της αυτοχθονίας και β) της αρετής(ανδρείας)

Προηγουμένως όμως τη θέση αυτή στήριξε με τη γενική επίκληση του **πρέποντος (αρμόζοντος)** και του **δικαίου**. Της υποχρέωσης δηλ. κάποιου έναντι του εαυτού του και της δικαιοσύνης που πηγάζει απ' τις πράξεις των νεκρών.

Όμως η προσφορά των πατέρων για το ρήτορα είναι μεγαλύτερης σπουδαιότητας, γιατί «**τό φυλάξει τὰ γαθὰ χαλεπώτερον του κήσασθαι**». Εδώ βρίσκεται το σημείο υπερροχίας των πατέρων: άξιοι οι πρόγονοι για όσα επέτυχαν, αλλά πιο άξιοι οι πατέρες που αξιοποίησαν την προγονική κληρονομιά: «**κτησάμενοι γάρ προς αἷς ἔδεξαντο**» και την κληροδότησαν στην παρούσα γενιά στερεωμένη και επαυξημένη: «**προσκατέλιπον**»

Το γεγονός αυτό (ο υποβιβασμός δηλ. της προσφοράς των προγόνων) αποτελεί καινοτομία, την οποία την οποία ορισμένοι αποδίδουν στην «ανυποληψία» του Θουκυδίδη προς την μυθική παράδοση. Επί πλέον δε μνημονεύεται ούτε η ένδοξη συμβολή των Αθηναίων στον κοινό αγώνα κατά των Περσών. Φαίνεται ότι τα γεγονότα του 404 π.Χ. ύψωσαν σε διάσταση μύθου το μεγαλείο της Αθήνας κατά την περίοδο του Χρυσού Αιώνα του Περικλή, ώστε να επισκιάζεται κάθε προηγούμενος μύθος. Πρόθεση του Θουκυδίδη είναι καθαρά να τονίσει τη σημασία των επιτευγμάτων της Αθήνας σ' αυτή την περίοδο, καθώς και τον ηγετικό-καθοριστικό ρόλο του Περικλή.

Γι' αυτό άλλωστε προεξαγγέλλει ότι θα περιοριστεί με το λόγο του **στους παράγοντες εκείνους που ύψωσαν τόσο πολύ την πόλη της Αθήνας**.

Η σημαντικότερη προσφορά όμως είναι αυτή της νέας γενιάς (των συγχρόνων του Περικλή), διότι αυτή δημιούργησε την Αθηναϊκή ηγεμονία μετατρέποντάς την σε αρχή.

Και βέβαια το χρέος των μεταγενεστέρων προς τους προγενέστερους ακολουθεί αξιολογικά αντίστροφη πορεία από την καθιερωμένη. **Στους νεωτέρους (πατέρες) οφείλεται μεγαλύτερη τιμή παρά στους παλαιότερους (προγόνους).**

Είναι έκδηλη η πρόθεση του Θουκυδίδη να μεταθέσει το **ζωτικό μύθο** των Αθηναίων από το μακρινό παρελθόν και τα Μηδικά στη μεταγενέστερη περίοδο της Αθηναϊκής ηγεμονίας (χρυσούς αιών). Το επιχείρημα βεβαίως είναι **η ηγεμονία**, τις βάσεις της οποίας έθεσαν οι πατέρες και οι πρόγονοι, **αλλά η γενιά του Περικλή είναι αυτή που με την πολιτική του επέκτεινε και παγίωσε**. Η εξύμνηση λοιπόν της γενιάς αυτής θα τονώσει το πεσμένο απ' τους πρώτους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου ηθικό της. Αν δε δεχτούμε ότι το κείμενο απευθύνεται στους αναγνώστες του 404 π.Χ., τότε ισχύει το ίδιο. Ο Θουκυδίδης επιθυμεί να αναστηλώσει την πίστη των Αθηναίων προς την πόλη τους, τη στιγμή ακριβώς της πτώσης της. Γι' αυτό προβαίνει σε κλιμάκωση της προσφοράς όλων των γενεών με την ακόλουθη πορεία:

1. Οι πρόγονοι.....Ομηρική παράδοση
2. Οι πατέρες.....τα Μηδικά
3. Οι σύγχρονοι.....ακμή-ηγεμονία-πεντηκονταετία

Η κλιμάκωση προς τις νεώτερες γενιές καταλήγει στους συγχρόνους **που ύφαναν το λαμπρότερο εθνικό μύθο της Αθήνας στη μεγάλη πεντηκονταετία (479-431 π.Χ.)**

Το επιχείρημα: **«παρεσκευάσαμεν»**
«ἐπαυξήσαμεν»
«ἂν ὑταρκεστάτην»

Είναι αποκαλυπτική η έμμεση αναγνώριση της υπεροχής των συγχρόνων έναντι των προγενεστέρων, αφού με την προσφορά τους διατηρήθηκαν τα επιτεύγματα των δύο προηγούμενων γενεών. Γι' αυτό προεξαγγέλλει ότι δε θα μνημονεύσει πολεμικά κατορθώματα, άλλωστε η γενιά του Περικλή δεν έχει να επιδείξει ανάλογα του παρελθόντος, αλλά θα αντλήσει τα επιτάφια εγκώμια από άλλες πηγές. Θα περιοριστεί με το λόγο του στους παράγοντες εκείνους που ύψωσαν τόσο πολύ την πόλη :

- **στην επιτήδευση** (οι αρχές και τα ιδεώδη που τους εμπνέουν)
- **στο πολίτευμα** (η κυριότερη εκδήλωση δημοσίου βίου)
- **στους τρόπους** (όπως ενεργούν και σκέπτονται οι πολίτες)

Το μεγαλείο της Αθήνας, λοιπόν, είναι, κατά το Θουκυδίδη, καρπός συνεισφοράς και των τριών γενεών, αλλά η συνεισφορά αυτή καταλήγει αξιολογικά υπέρ των συγχρόνων. Γιατί δεν αρκεί να δεχτεί κανείς κάτι απ' τους προγόνους του, αλλά πρέπει και να το διατηρήσει, να το επαυξήσει και να το κληροδοτήσει στους μεταγενέστερους.

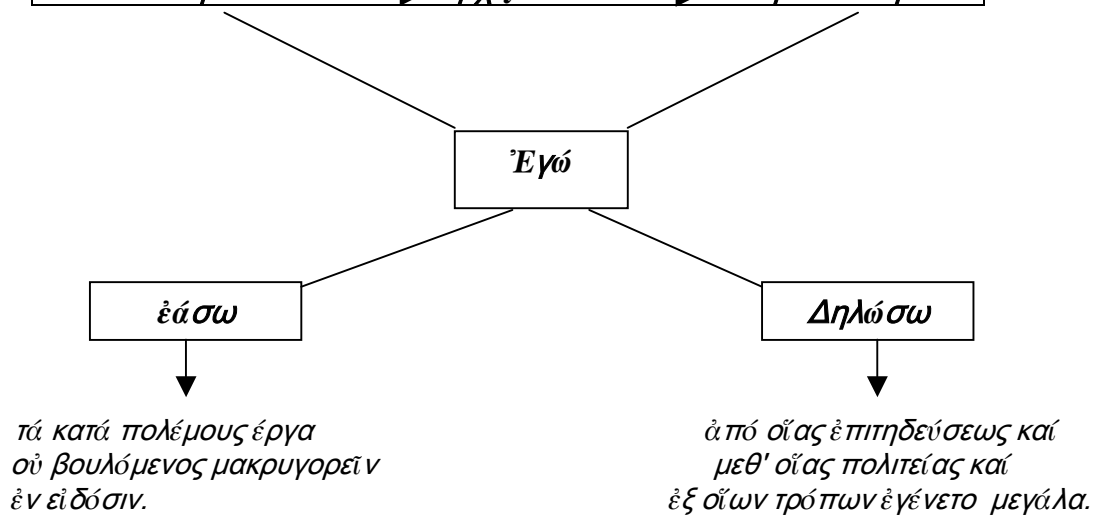
Η ιδέα αυτή αναπτύσσεται και στον Πλατωνικό «Μενέξενο», όπου η προγονική δόξα εμφανίζεται ως αναλώσιμο κεφάλαιο, αν οι μεταγενέστεροι δε φροντίσουν να το διατηρήσουν και επαυξήσουν.

Άλλωστε ήταν ορατός ο κίνδυνος να εξαντληθεί η εύκλεια της πόλης σε ρητορικές καυχησιολογίες, αφού ήδη είχε αρχίσει να εμφανίζεται η στείρα περηφάνεια.

«ἂνθρώπων τιμωμένων μη δι' ἐαυτούς ἄλλὰ διὰ δόξαν προγόνων»

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ 36ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

<i>οἱ πρόγονοι</i>	<i>οἱ πατέρες</i>	<i>ἡμεῖς αἴδε</i>
<i>οἰκοῦντες παρέδωσαν (δι' ἀρετήν)</i>	<i>κτησάμενοι προσκατέλιπον (οὐκ ἀπόνως)</i>	<i>ἐπηυξήσαμεν καὶ παρεσκευάσαμεν (τοῖς πᾶσι)</i>
<i>ἐλευθέραν</i>	<i>ἀρχήν</i>	<i>αὐταρκεστάτην</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 37

Το Αθηναϊκό πολίτευμα, οι σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους, με το κράτος και τους νόμους.

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

A. Ο χαρακτήρας και τα θεμελιώδη γνωρίσματα του Αθηναϊκού πολιτεύματος.

1. Δημοκρατία

- α) ισονομία – ισοτιμία
- β) βασική προϋπόθεση η αξιοκρατία

2. Οι σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους διακρίνονται από ελευθερία που στηρίζεται σε αμοιβαία:

- α) φιλοφροσύνη
- β) ανεκτικότητα
- γ) απουσία καχυποψίας

3. Οι πολίτες χαρακτηρίζονται απ' την αυστηρή προσήλωσή τους σε γραπτούς και άγραφους νόμους.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Επειδή η «**ἐπιήδευσις**» (το πρώτο από τα στοιχεία επαίνου) αφορά σε γενικές ιδεολογικές αρχές μέσα στις οποίες υπάρχουν και δικαιώνονται τα άλλα δύο (το πολίτευμα και οι τρόποι), ξεκινάει με το **πολίτευμα**. Θέτει την έννοια της «πολιτείας» και προχωρεί στη διερεύνηση του περιεχομένου της και στη διασάφηση των γνωρισμάτων της.

Στον καθεαυτό έπαινο του πολιτεύματος είναι αφιερωμένη μόνον η πρώτη παράγραφος του κεφαλαίου αυτού.

Η ισονομία-ισοτιμία και η αξιοκρατία αποτελούν τα συστατικά στοιχεία του Αθηναϊκού πολιτεύματος.

Παράλληλα η πρωτοτυπία του πολιτεύματος της Αθήνας συνίσταται στο ότι δεν προήλθε από μίμηση άλλων, όπως π.χ. το Σπαρτιατικό. Αναμφίβολα ο ρήτορας καλλιεργεί έτσι την πατριωτική έξαρση στο ακροατήριο, καθώς αναφέρεται πως οι ίδιοι οι πολίτες είχαν μερίδιο στον έπαινο ως συντελεστές του πολιτεύματος.

Όπως αρχικά προβλήθηκε η **αυτοχθονία** των Αθηναίων, τώρα προβάλλεται η **αυτοχθονία** του πολιτεύματος και κυρίως η σταθερότητά του.

Στη συνέχεια καθορίζοντας το είδος του πολιτεύματος ως **δημοκρατία**, το αιτιολογεί με τη λειτουργία της **αρχής της πλειοψηφίας**. Κατά την περίοδο της ακμής του Αθηναϊκού πολιτεύματος συνδέονται δύο φαινομενικά αντινομικές ιδιότητες του και συνυπάρχουν σε θαυμάσια σύνθεση:

- α) η **ισότητα** και
- β) η **αξιοκρατία**

Στην εκλογή του πολίτη στα δημόσια αξιώματα καθοριστικό ρόλο παίζει όχι το δικαίωμά του απ' την ισοπολιτεία και ισονομία, αλλά η **αξιοκρατία**. Η αξία του δηλαδή που κατά γενική εκτίμηση έχει παρουσιάσει και επομένως αποδεικνύει. Η αξιοκρατία είναι εξάλλου συνέπεια της ισονομίας, αφού η ισχύς της πρώτης αναιρείται από την απουσία της δεύτερης.

Η άσκηση επομένως της εξουσίας δεν είναι θέμα πλειοψηφίας, αλλά αρετής (ἐπ' ἀρετῆς) και μάλιστα αποδεδειγμένης. Η αξιοκρατία έχει ως μέτρο κρίσης τα εσωτερικά χαρίσματα και τις ικανότητες του πολίτη. Ανάλογα με τη βαρύτητα αυτών γίνεται κυρίως η επιλογή των εντολοδόχων του δήμου για την άσκηση της εξουσίας: **«τό πλέον ἐς τά κοινά...ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται».**

Η αρετή στην Αθηναϊκή δημοκρατία δεν είναι προνόμιο του γένους και του πλούτου όπως στην αριστοκρατία και ολιγαρχία, αλλά η ικανότητα στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας των **αποδεδειγμένα αρίστων**. Αν δε σκεφτεί κανείς ότι ο δήμος ανανέωνε επί 15 συναπτά χρόνια το αξίωμα του στρατηγού για τον Περικλή, καταλαβαίνει πως η εξύμνηση της δημοκρατίας που στηρίζεται στην αξιοκρατία αποτελεί ταυτόχρονα και **ἐμμεση εξύμνηση του Περικλή**.

Πρέπει βεβαίως να αναφερθεί πως η προϋπόθεση της αξιοκρατίας απομακρύνει τον κίνδυνο της ισοπέδωσης κατά τη λειτουργία της δημοκρατίας, εφ' όσον στα αξιώματα δεν έχουν πρόσβαση όλοι, αλλά μόνον όσοι έχουν αξία. Διαισθάνεται λοιπόν ο αναγνώστης ότι ο Θουκυδίδης επαινεί την Αθηναϊκή δημοκρατία ως **πολίτευμα στο οποίο εξισορροπούνται δημοκρατικά και αριστοκρατικά στοιχεία**.

Στον μακροπερίοδο λόγο για την αθηναϊκή δημοκρατία, ο ρήτορας παρουσιάζει με εννοιολογική επαλληλία τα γνωρίσματα του πολιτεύματος. Η J. De Romilly παρουσιάζει σχηματικά τη δομή της περιόδου αυτής ως εξής:

- { «ὄνομα μὲν...κέκληται»
« μέτεστι δε...»
- { «κατά μὲν τοὺς νόμους...πᾶσι τό ἴσον»
«κατά δέ τὴν ἀξίωσιν...»
- { «οὐκ ἀπὸ μέρους...προτιμᾶται»
«οὐδ' αὖ κατά πένιν...κεκώλυται»

Στη συνέχεια ο ρήτορας έρχεται στις σχέσεις μεταξύ των Αθηναίων ως ανθρώπων. Αρχίζει, δηλαδή, τον έπαινο των **«τρόπων»**. Στις σχέσεις αυτές των Αθηναίων καταξιώνονται οι ελεύθεροι θεσμοί της πόλεως. Διακρίνονται από:

- α) φιλοφροσύνη,
- β) ευγένεια και ανεκτικότητα,
- γ) απουσία καχυποψίας και δυσαρέσκειας

Επομένως οι δημοκρατικοί θεσμοί διευκόλυναν την ελεύθερη έκφραση της προσωπικότητας των πολιτών. Και ακριβώς αυτή η ελεύθερη συμπεριφορά του καθενός

περιορίζεται όταν πρόκειται για την εφαρμογή-τήρηση των νόμων. Οι ίδιοι οι Αθηναίοι θέτουν έναν ηθικό φραγμό που τους εμποδίζει να παραβαίνουν τους νόμους.

το δέος: ο εσωτερικός σεβασμός στους νόμους.

Όπως η ελευθερία που απολαμβάνουν οι Αθηναίοι στις μεταξύ τους σχέσεις στηρίζεται στη φιλοφροσύνη, στην ευγένεια και στην απουσία καχυποψίας, ο αυτοπεριορισμός τους είναι η τήρηση των νόμων και στηρίζεται στον εσωτερικό σεβασμό απέναντί τους.

«Το πρώτο αποτέλεσμα της δημοκρατίας που αναφέρει είναι η ανεκτικότητα, προϊόν τα ελευθερίας. Αλλά η ελευθερία αυτή, προσθέτει, ελέγχεται από έναν εκούσιο σεβασμό για τους νόμους και ιδίως τους άγραφους νόμους. Αυτό το σημείο είναι διπλά ενδιαφέρον, καθώς η Αντιγόνη, στο ομώνυμο δράμα του Σοφοκλή, υπερασπίζει την ελευθερία της με βάση τις ίδιες αρχές. Η ολιγαρχία όπως την είχε περιγράψει ο Κρέοντας στην «Αντιγόνη» βάζει φραγμούς στις ανθρώπινες αδυναμίες των πολιτών με ένα πλήθος περιοριστικών μέτρων. Είναι φανερό πως προβάλλοντας την ανάγκη ελευθερίας, οι υποστηρικτές της δημοκρατίας ισχυρίζονταν, όπως εδώ ο Περικλής, ότι ακριβώς με το να απαλλάσσει τους ανθρώπους από ασήμαντους ελέγχους, τους έκανε περισσότερο ευαίσθητους στις μεγάλες φυσικές αρχές της ηθικής. Τουλάχιστον είναι βέβαιο ότι αυτή η εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη φύση που εκφράζει ο Περικλής, αποτελεί σε τελευταία ανάλυση τη διαφορά ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη και συνεπώς ανάμεσα στη δημοκρατία και την ολιγαρχία.

(«ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ», John Finley)

Η ελευθερία λοιπόν συνυπάρχει με την πειθαρχία:

β) στους νόμους και β) στους άρχοντες

Ειδικότερα η υπακοή στους άρχοντες αποτελεί φυσικό επακόλουθο του τρόπου εκλογής τους. Εφ' όσον κάθε πολίτης μπορεί σε κάποια περίοδο της ζωής του να χρηματίσει άρχοντας, υπακούοντας σ' αυτούς δηλώνει έμμεσα ότι θα ήθελε μιαν ανάλογη συμπεριφορά απ' τους άλλους πολίτες, αν αυτός βρισκόταν στην εξουσία αναλαμβάνοντας κάποιο αξίωμα.

Ο πολίτης δεν κάνει αυτό που δεν θα ήθελε να του κάνουν οι άλλοι.

Ο σεβασμός στους νόμους εξάλλου πηγάζει απ' την ευαισθησία των Αθηναίων και τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας αυτών. Αποτελεί συνείδηση ότι ο νόμος είναι κανόνας, ρυθμιστής της ζωής του πολίτη από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του. **Επομένως εγγυητής του δικαίου ανάμεσα στους ανθρώπους.**

Το κίνητρο των Αθηναίων για την υπακοή στους νόμους δεν είναι ο φόβος της τιμωρίας. Το δέος έχει τη σημασία της **αιδούς** και της **αισχύνης**, τη σημασία της εσωτερικής επιταγής, του εσωτερικού σεβασμού, που συνεπάγεται την πειθαρχία στις υπαγορεύσεις των νόμων όχι από εσωτερικό καταναγκασμό. Αν δε αναλογιστεί κανείς πως η παράβαση των άγραφων νόμων δεν επισύρει καμιά ποινή, φαίνεται ότι η αγαθή προαίρεση και η θέληση του καθενός δημιουργεί τη συνειδητή πειθαρχία. Η υποταγή στις υπαγορεύσεις των νόμων και ο σεβασμός προς τους άρχοντες είναι αποτέλεσμα ελεύθερης προαίρεσης του πολίτη.

Οι Αθηναίοι λοιπόν παρουσιάζονται να ενεργούν ελεύθερα μέχρι του σημείου εκείνου που δεν προσβάλλονται οι νόμοι, οι οποίοι επιβάλλουν τέτοιους περιορισμούς, ώστε οι πολίτες να μην τους αισθάνονται ως δεσπότες.

Από τη σχέση των πολιτών με τους άρχοντες και τους νόμους πηγάζει η ασφάλεια και η εγγύηση που νιώθει ο Αθηναίος πολίτης ως μέλος της κοινωνίας. Αυτή με τους νόμους και τα εκτελεστικά της όργανα του παρέχει κοινωνική προστασία από κάθε είδους αυθαιρεσία.

Ο συμβιβασμός αυτός αποτελεί τη χρυσή τομή, δηλαδή το μέτρο της αληθινής και ουσιαστικής δημοκρατίας, καθώς και το κριτήριο της πραγματικής δημοκρατικής αγωγής.

Κεντρικός πυρήνας, γύρω από τον οποίο κινείται η σκέψη του ρήτορα στο κεφάλαιο αυτό, είναι η φράση «**ἐλευθέρως πολιτεύομεν**», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Gomme.

Πάνω απ' όλα βρίσκεται η ελευθερία του πολίτη που του παρέχει το δικαίωμα επιλογής της νομιμοφροσύνης ή της παρανομίας, της ευνομίας ή της αναρχίας, της αγάπης ή της μισαλλοδοξίας. Από τη στάση του και τη συμπεριφορά του θα εξαρτηθεί η δική του ανάδειξη πέρα από κοινωνική θέση και οικονομική επιφάνεια και η χαρά του για την πατρίδα του. Για την πατρίδα του που γίνεται παράδειγμα μίμησης και παρέχει δυνατότητες για ελεύθερους προσανατολισμούς και πνευματικές αναζητήσεις.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΕΞΑΙΡΕΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

1. Η δημοκρατία της Αθήνας είναι το καύχημα της γενιάς του Περικλή και με τους θεσμούς που αναπτύχθηκαν τότε έφτασε σε μοναδική αρτιότητα.

2. Το δημοκρατικό πολίτευμα είχε καθοριστική παιδευτική σημασία, εφ' όσον επηρέαζε τη συμπεριφορά των ανθρώπων-πολιτών. Σύμφωνα με τη δημοκρατική αντίληψη η **αρετή** δεν είναι «φύσει» αγαθό του ανθρώπου, αλλά «**νόμω**», που το καλλιεργούν κατ' εξοχήν η πολιτεία και οι νόμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 38

Οι τρόποι (α)

Οι προϋποθέσεις μιας άνετης και χαρούμενης ζωής για τους Αθηναίους

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

A. Η ευχάριστη και άνετη ζωή των πολιτών της Αθήνας από:

1. τις εορταστικές εκδηλώσεις.
2. τα όμορφα και λειτουργικά σπιτικά τους.

B. Η υλική ευμάρεια συναρτάται με την πνευματική άνοδο με την απόλαυση των υλικών αγαθών,

1. εγχώριων και
2. εισαγόμενων

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Μια ζωή με τόση ένταση, που απαιτείται για την αντιμετώπισή της, κουράζει ψυχοσωματικά τον άνθρωπο. Η οποιασδήποτε μορφής δημιουργία έχει ωραίες στιγμές, όμως καταπονεί. Γι' αυτό και ο ρήτορας στο κεφάλαιο αυτό εξισορροπεί την ένταση με τη φυσική και ψυχική ανάγκη για εκτόνωση.

Η πόλη, λοιπόν, εξασφαλίζει στους πολίτες της τις προϋποθέσεις μιας άνετης και χαρούμενης διαβίωσης με:

α) τις εορτές, β) τα όμορφα σπιτικά, γ) τις υλικές απολαύσεις

Το μικρό αυτό κεφάλαιο αναφέρεται στον ψυχικό και υλικό ευδαιμονισμό που εξασφάλισε στους πολίτες η ακμή της Αθήνας κατά την πενηκονταετία.

Έτσι ο Θουκυδίδης τονίζει την πολιτιστική υπεροχή της Αθήνας έναντι των άλλων πόλεων.

Η επίδραση της σοφιστικής βεβαίως τον οδηγεί στην παράβλεψη του θρησκευτικού χαρακτήρα των εορταστικών εκδηλώσεων, αφού τις παρουσιάζει ως **ευκαιρίες ανάπαυλας των πολιτών**. Η ανάπαυλα αυτή, κατά το ρήτορα, λειτουργεί ως αντίβαρο προς τις άλλες κοπιαστικές ενασχολήσεις. Μπορεί όμως ο Θουκυδίδης να μην αποδίδει στην ενέργεια των Θεών μεγάλη σημασία και δεν τους εμφανίζει να επεμβαίνουν στην ιστορία και δράση των ανθρώπων, θεωρεί όμως πως είναι σωτήριο να τους σέβεται κανείς. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Θουκυδίδης δεν διακρίνεται για τη θρησκευτική του πίστη. Ο αρχαίος βιογράφος του άλλωστε τον χαρακτηρίζει ως «**ήρέμα ἄθεον**», (βλ. Μαρκελλ. 22). Μια τέτοια άποψη όμως είναι μάλλον υπερβολική. Σ' έναν ιστορικό σαν τον Θουκυδίδη μπορεί η θρησκευτική πίστη να τίθεται σε κατώτερη μοίρα, δεν σημαίνει όμως ότι λείπει ολωσδιόλου.

Ο Θουκυδίδης επηρεασμένος από τις σοφιστικές διδασκαλίες δεν παρουσιάζει μέσα στο έργο του το θείο. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε τις γενικότερες απόψεις του Θουκυδίδη για τους Θεούς. Άλλωστε αυτό είναι ένα από τα στοιχεία που τον διαφοροποιεί απ' τον Ηρόδοτο. Όταν μια επιχείρηση δεν έχει καλή έκβαση, κατά το μεγάλο ιστορικό σημαίνει ότι δεν ήταν ορθή η σύλληψη της ηγετακτικής που ακολουθήθηκε ή ταν εσφαλμένη.

(J. De Romilly)

Δεν είναι τυχαίο ότι σ' ολόκληρο τον Επιτάφιο εξάίρεται η πολιτική εφφία των Αθηναίων, το δημοκρατικό τους πολίτευμα και οι θεσμοί του, αλλά πουθενά δε γίνεται λόγος για την ευσέβειά τους, αν και ήταν ευσεβείς. Πουθενά δε γίνεται λόγος για κάποια παρέμβαση των Θεών. Όλα αυτά τα στοιχεία συνεκτιμώμενα από πολλούς μελετητές οδηγούν στην άποψη ότι, αν πράγματι μιλούσε ο Περικλής, δύσκολα θα απέφευγε κάποια αναφορά στους Θεούς. Επομένως εδώ αποτυπώνεται το κριτικό πνεύμα του ίδιου του Θουκυδίδη, που το μόνο το οποίο αναζητά είναι το αίτιο στην ιστορία.

(J. B. Bury)

Στη συνέχεια προβάλλεται η ευπρέπεια των ιδιωτικών κατοικιών

*Ο Περικλής υπαινίσσεται εδώ πως η ομορφιά και η άνεση μπορούν να συμβιβαστούν με την απλότητα και την έλλειψη μεγαλοπρέπειας, και πως αυτή η ομορφιά και η άνεση ανανεώνουν τον απ' τις ποικίλες κοπιαστικές καθημερινές ενασχολήσεις. Φιλοτεχνεί ο ρήτορας έτσι την πλήρη εικόνα της καθημερινής ζωής. **Αν η πολιτική είναι η τέχνη του ωφέλιμου, τότε χρειάζεται και κάτι άλλο που να μην την κάνει δυσάρεστη.***

Αξιοπαρατήρητη είναι, όμως, η απουσία αναφοράς στα δημόσια οικοδομήματα που λάμπρυναν την πόλη. Θα μπορούσε βεβαίως να ερμηνευτεί με την εκδοχή της παράδοσης ενός κειμένου αλλοιωμένου, ίσως όμως ο Θουκυδίδης ακολουθεί μια τεχνική αποσιώπησης όλων των βελτιώσεων που επιτεύχθηκαν σ' όλους τους τομείς της Αθηναϊκής ζωής κατά την περίοδο που κυβέρνησε την Αθήνα ο Περικλής. Αν όμως δεχθούμε ότι εδώ σκοπός του ρήτορα είναι να δώσει έμφαση στις ευκαιρίες που είχε ο Αθηναίος πολίτης για ψυχαγωγία, η αναφορά στους ναούς και στα λοιπά μνημεία που είχαν ανεγερθεί δεν είναι απαραίτητη.

Όπως και να έχει το πράγμα, σημασία έχει ότι ο ρήτορας τονίζει εδώ την ασφάλεια, τη σιγουριά και την ξεκούραση, που παρέχει το λιτό σπιτικό στον Αθηναίο πολίτη.

***Τέλος μπορεί η πνευματική ανάπτυξη να είναι ο πρωταρχικός στόχος της πολιτείας, δεν είναι όμως ο μοναδικός. Οι άνθρωποι έχουν υλικές ανάγκες, και στο σημείο αυτό δεν υστερεί η Αθήνα.** Βρισκόταν στο σταυροδρόμι της Ελλάδας, αποτελώντας εμπορικό, οικονομικό και βιοτεχνικό κέντρο. Ο Πειραιάς εξάλλου ήταν ένα από τα μεγαλύτερα εμπορικά λιμάνια της Μεσογείου.*

Γι' αυτούς τους λόγους η Αθήνα μπορούσε να πλουτίζει, ακόμη κι αν δεν παρήγε τίποτα, εφ' όσον αποκτούσε τα πάντα με τη θαλάσσια οδό. Αν υπήρχαν μεγάλες αγορές στο εξωτερικό για τα κρασιά της, το λάδι και το ασήμι της, τα αγγεία, το μέλι και τα όπλα της, η Αττική δεχόταν σε αφθονία δημητριακά, μεγάλα ζώα, υφάσματα, χαλκό και ορείχαλκο.

Εδώ εναρμονίζεται το πνεύμα με την ύλη, γιατί μια ζωή που αποβλέπει στην ικανοποίηση μόνο των πνευματικών αναγκών δεν έχει τη δύναμη να κάνει τους ανθρώπους να την επιθυμήσουν.

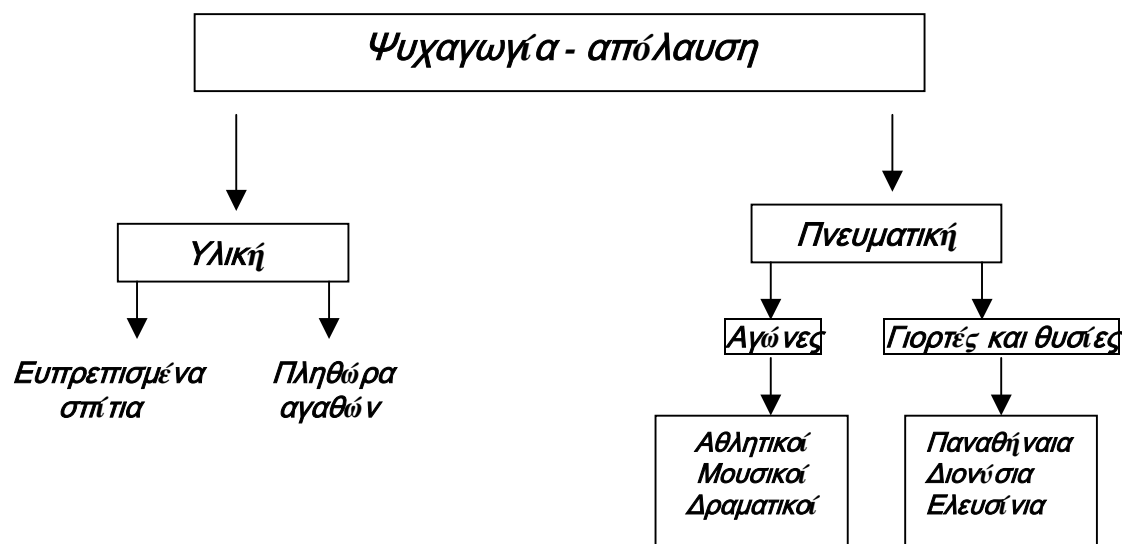
Με το κεφάλαιο αυτό ο Περικλής θέλει να δώσει τον τρόπο με τον οποίο ψυχαγωγείται και ξεκουράζεται ο Αθηναίος.

Έτσι λοιπόν ο συγκερασμός υλικών και πνευματικών αγαθών, που θεωρεί ως ιδεώδες ο ρήτορας, είναι υπέροχο επίτευγμα της πόλης του, που μπορεί να καυχάται γι' αυτό παρουσιάζοντάς το ως τρόπο ζωής και στους άλλους. Η ικανοποίηση των υλικών αναγκών, χωρίς το άγχος της στέρησης και των πνευματικών, χωρίς την εξουθενωτική υπερένταση, αποτελεί μέριμνα του Αθηναίου πολίτη. Το μέτρο είναι σκοπός της ζωής του. Γι' αυτό και η πόλη του ξεχωρίζει. Ανάμεσα στα ειρηνικά και στα πολεμικά γνωρίσματα της αθηναϊκής δημοκρατίας οι ιδέες του ρήτορα στο κεφάλαιο αυτό αποτελούν παρένθεση τέρψης και ανάπαυλας.

“Ανάμεσα στο κεφάλαιο της πολιτείας και των νόμων της (37) και στο κεφάλαιο των πολεμικών (39) μεσολαβούν – αληθινή ανάπαυλα για τον αναγνώστη – οι λίγες γραμμές που ζητούν να δείξουν ποιο είναι το ξεκούρασμα του Αθηναίου μέσα σ' αυτή την ένταση της ζωής, που ζει σε ώρες ειρήνης και σε ώρες πολέμου. Την κρουμένη αντίθεση με τη Σπάρτη, που η συνοφρωμένη της αυστηρότητα δεν θέλει να χαρίσει καμιά ξεκούραση στους πολίτες της ποιος δεν τη νιώθει εδώ ;

I. Κακριδής

Ο συνδυασμός της ύλης με το πνεύμα αποτελεί μια άλλη ένδειξη του μέτρου που επεδίωκαν οι Αθηναίοι σε κάθε τους εκδήλωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 39

Οι τρόποι (β)

Ο έπαινος των τρόπων που ακολουθούν οι Αθηναίοι, απέναντι στο ενδεχόμενο των πολεμικών κινδύνων.

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

I. ΘΕΣΗ : Διαφέρουμε από τους αντιπάλους μας στη στρατιωτική τέχνη.

Επιχειρηματολογία

1. Η πόλη μας είναι ανοικτή σε όλους, επειδή πιστεύουμε στην ευψυχία (στο θάρρος από την εσωτερική ελευθερία).
2. Η εσωτερική μας καλλιέργεια και όχι η σωματική άσκηση μας εξασφαλίζει τον ήρεμο και ασφαλή τρόπο ζωής, χωρίς ανασφάλεια για την υπεράσπιση της πόλεως.

II. ΘΕΣΗ : Είμαστε εξ ίσου θαρραλέοι στην αντιμετώπιση των κινδύνων.

Επιχειρηματολογία

1. {
 - α) διότι οι Λακεδαιμόνιοι εκστρατεύουν πάντα με τους συμμάχους τους
 - β) εμείς επικρατούμε τις περισσότερες φορές εκείνων που υπερασπίζονται τις πατρίδες τους.
2. {
 - α) διότι κανείς δεν αντιμετώπισε νικηφόρα όλο το στράτευμά μας, εξ αιτίας της φροντίδας μας για το ναυτικό.
 - β) λόγω των πολλών και ποικίλων αποστολών του πεζικού μας
 - γ) το αξιόμαχο του στρατού μας αποδεικνύεται από τους κομπασμούς των αντιπάλων μας όταν κατάφεραν να επικρατήσουν σε μέρος του μόνο.
 - δ) και απ' το γεγονός πως όταν νικηθούν, ισχυρίζονται πως νικήθηκαν από όλους μας.

3. {
- α) **αντιμετωπίζουμε τους κινδύνους με περισσότερη άνεση, διότι η ανδρεία που μας χαρακτηρίζει πηγάζει απ' τον τρόπο ζωής μας και δεν κοπιάζουμε εκ των προτέρων.**
- β) **αντιμετωπίζουμε τους κινδύνους με περισσότερη άνεση, διότι όταν αυτοί εμφανίζονται Δε φαινόμεστε καθόλου πιο άτολμοι από τους Λακεδαιμονίους που συνεχώς κοπιάζουν.**

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο ρήτορας μας εισάγει, στο κεφάλαιο αυτό, στους «τρόπους» σε καιρό πολέμου.

Βεβαίως ο πόλεμος δεν είναι μόνο μια απ' τις πλέον σοβαρές εκδηλώσεις δράσης των πολιτών, αλλά και ιδιαιτέρως επίκαιρη, αφού ο λόγος εκφωνείται τον πρώτο χρόνο του Πελοποννησιακού πολέμου. Ταυτόχρονα είναι και η κατάλληλη στιγμή να επισημανθεί **η βαθύτατη διάσταση μεταξύ του τρόπου ζωής Αθηναίων και Σπαρτιατών, ώστε να αναδειχθεί η υπεροχή των πρώτων.**

Στο κεφάλαιο αυτό κυριαρχεί ο θαυμασμός του Θουκυδίδη για την Αθηναϊκή κοινωνία που πέτυχε να παραμερίσει την πρωτόγονη πολεμική αγριότητα και να φτάσει στον πολιτισμό, στην «ανειμένη δίαιτα».

Οι Αθηναίοι ζουν χωρίς την ανασφάλεια ότι στο μέλλον θα αντιμετωπίσουν έναν ενδεχόμενο πόλεμο.

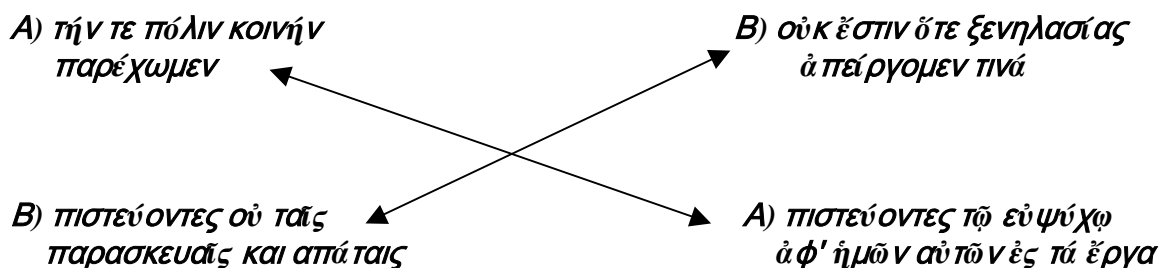
Είναι φανερό ότι ο ρήτορας επιθυμεί να καταδείξει τον αποκρουστικό τρόπο ζωής που θα επέβαλλαν οι Σπαρτιάτες σε περίπτωση νίκης τους.

Έτσι λοιπόν τονίζει το χρέος των Αθηναίων να προστατεύσουν την ανώτερη ποιότητα της ζωής τους.

Ο κόσμος της Σπάρτης συνίσταται από τη ζοφερή πραγματικότητα της:

α) ξενηλασίας, β) παρασκευής, γ) απάτης

Σ' αυτόν τον κόσμο αντιτάσσει ο Θουκυδίδης τον κόσμο της πόλης του χρησιμοποιώντας το **χιαστό σχήμα.**

Οι Αθηναίοι αφήνουν την πόλη τους ανοικτή σε όλους, Έλληνες και ξένους, γιατί δεν τους εμποδίζει κανένας νομικός ή άλλος φραγμός. Οι Σπαρτιάτες όμως εφαρμόζοντας τη μέθοδο της «**ξενηλασίας**» δείχνουν μια στενή αντίληψη ως προς τις διαπολιτειακές (διεθνείς) σχέσεις. Η πόλη, που έγινε το κέντρο παιδείας, όπως θα αναφερθεί πιο κάτω ο ρήτορας, του τότε γνωστού κόσμου, παρείχε στους πολίτες της και στους ξένους επισκέπτες πάσης φύσεως μορφωτικές και πολιτιστικές ευκαιρίες.

Στη συνέχεια τονίζεται ότι όλο το βάρος της αγωγής οι Σπαρτιάτες, που δεν τους κατονομάζει ακόμη ο ρήτορας, το ρίχνουν στη στρατιωτική εκπαίδευση.

Με **ακρίβεια** και **λιτότητα**, χρησιμοποιώντας τις **αντιθέσεις** ο Θουκυδίδης φτάνει στο συμπέρασμα ότι ενώ οι αντίπαλοι της Αθήνας ζουν για να νικήσουν στον πόλεμο, όταν έρθει, οι Αθηναίοι ζώντας με πληρότητα δεν διαθέτουν λιγότερο ψυχικό σθένος από τους αντιπάλους τους για να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους του πολέμου.

Είναι γεγονός πάντως ότι ο ρήτορας εδώ, σε μια εποχή που η Σπαρτιατική εποχή των Σπαρτιατών είναι αναμφισβήτητη, προσπαθεί να προβάλλει την ανωτερότητα της Αθήνας, εξισώνοντας την ανδρεία των Αθηναίων μ' αυτή των Σπαρτιατών. Στη συνέχεια τοποθετεί σε θέση υπεροχής την Αθήνα, με βάση τον τρόπο που αποκτάται αυτή η ανδρεία.

Οι Αθηναίοι έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στη γενναιοψυχία τους που θαυματουργεί την ώρα της μάχης, ενώ οι Σπαρτιάτες στηρίζονται σε πολεμικά τεχνάσματα εξαπάτησης του αντιπάλου.

Επίσης το σπαρτιατικό σύστημα στηρίζεται στην «**ἐπίπνον ἄσκησιν**» από τη νεαρή ηλικία, ενώ το αντίστοιχο αθηναϊκό παρέχει την αγωγή που κάνει τους νέους ώριμους για δράση, χωρίς να προσβάλλει την αμεριμνησία της νιότης.

Η φύση των Αθηναίων παρουσιάζεται ανώτερη, γιατί καταλήγει στο ίδιο αποτέλεσμα με λιγότερο κόπο.

Η υπεροχή των Αθηναίων που προβάλλει ο ρήτορας εξυπηρετεί προφανώς περιστασιακή σκοπιμότητα. Ουσιαστικά δεν αμφισβητείται η ανδρεία των Σπαρτιατών, αλλά εξαιρείται το σύστημα αγωγής των Αθηναίων, που φτάνουν στο ίδιο αποτέλεσμα. Με τη σύγκριση ο Περικλής αναζητεί ερείσματα για την ενίσχυση του φρονήματος των ακροατών του και για την προληπτική απαλλαγή τους από κάποια πιθανά συναισθήματα ηττοπάθειας, που δοκίμασαν ίσως κλεισμένοι στα τείχη της πόλης τους κατά την τακτική του Περικλή.

Και επειδή ο ισχυρισμός περί υπεροχής των Αθηναίων στην ανδρεία είναι το αδύνατο σημείο του ρήτορα, προβάλλει δύο άλλα επιχειρήματα:

- α) οι Σπαρτιάτες δεν εκστρατεύουν μόνοι τους, αλλά με τους συμμάχους τους, ενώ οι Αθηναίοι όταν επιτίθενται νικούν εύκολα αυτούς που υπερασπίζονται την πατρίδα τους.**
- β) κανείς ποτέ δεν αντιμετώπισε τη συγκεντρωμένη δύναμη των Αθηναίων (ναυτικό και πεζικό), παρά μόνο κάποιο τμήμα της. Και είναι αδικαιολόγητη και αστεία η έπαρση όποιου νίκησε τμήμα μόνο του Αθηναϊκού στρατού.**

Στους συλλογισμούς αυτούς φτάνει ο Περικλής στηριζόμενος όμως μόνο σε πρόσφατες στρατιωτικές επιχειρήσεις της Αθήνας.

Η σύγκριση όμως ίσως δεν ευσταθεί γιατί δεν στηρίζεται σε ενιαία βάση.

Το α' επιχείρημα ελέγχεται για τις ανόμοιες συνθήκες υπό τις οποίες επιδίδονται στις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις Αθηναίοι και Σπαρτιάτες. Το β' ελέγχεται επίσης γιατί εκ των πραγμάτων δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει κανείς συγκεντρωμένη την Αθηναϊκή

στρατιωτική δύναμη. Επίσης δεν είναι εύκολο να βρει κανείς στην ιστορία κάποιο παράδειγμα που να βεβαιώνει μια τέτοια συμπεριφορά των αντιπάλων της Αθήνας.

Με τους ρητορικούς αυτούς συλλογισμούς ο ρήτορας πάντως μειώνει τις νίκες των αντιπάλων εξαίροντας τις ήττες τους, και αντιστρόφως για την Αθήνα.

Ταυτόχρονα επιχειρεί να δημιουργήσει την εντύπωση πως η φήμη της Σπαρτιατικής υπεροχής στο στρατιωτικό τομέα, που είναι διάχυτη σ' όλη την Ελλάδα, δε στηρίζεται σε γεγονότα, αλλά είναι αποτέλεσμα πλάνης. Όσο δε για την ανδρεία των Σπαρτιατών θεωρεί ότι είναι αποτέλεσμα ασκήσεων και νόμων, ενώ αυτή των Αθηναίων αποτέλεσμα του τρόπου ζωής των, δηλαδή της παιδείας και του πολιτισμού τους.

Τέλος ο ρήτορας τονίζει δύο άλλα σημεία υπεροχής της Αθήνας:

- α) *Οι Αθηναίοι δεν κουράζονται εκ των προτέρων για τα δεινά που πρόκειται να συμβούν.*
 α) *Όταν έρχονται αντιμέτωποι μ' αυτά Δε φαίνονται καθόλου πιο άτολμοι από τους Σπαρτιάτες που κοπιάζουν συνέχεια.*

ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ ΣΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ			
	<i>Σπαρτιάτες</i>	<i>Αθηναίοι</i>	<i>Υπεροχή Αθηναίων</i>
<i>Στρατιωτική Ασφάλεια</i>	<i>Ἀπείργουσιν ξενηλασίαις</i>	<i>Παρέχομεν τὴν πόλιν κοινήν τοῖς πᾶσι</i>	<i>Ὡφελούμε τους άλλους</i>
<i>Στρατιωτική Εκπαίδευση</i>	<i>Πιστεύουσιν ταῖς παρασκευαῖς καὶ ἀπάτες</i>	<i>Πιστεύομεν τῷ ἄφ' ἡμῶν αὐτῶν εὐψύχῳ</i>	<i>Πιστεύουμε στον εαυτό μας</i>
<i>Ειρηνική Ζωή</i>	<i>Ἐπίπονη ἄσκησις, πόνων μελέτη</i>	<i>Ἄνειμένη δίαιτα, ῥαθυμία</i>	<i>Ἴσοπαλεῖς χωροῦμεν</i>
<i>Στρατιωτικές επιχειρήσεις</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Με όλους τους συμμάχους τους.</i> • <i>Στη δική μας χώρα.</i> • <i>Μετά νόμων.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Με διασπασμένες τις δυνάμεις μας.</i> • <i>Σε ξένη χώρα.</i> • <i>Ανδρεία τρόπων.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Μὴ ἄτολμοτέρους φαίνεσθαι.</i> • <i>Τὰ πλείω κρατοῦμεν</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 40

Οι τρόποι (γ)
Επαινείται ο χαρακτήρας των Αθηναίων

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

I. Η σχέση των Αθηναίων με την τέχνη και την πνευματική ζωή.

1. Η ιδιαίτερη ενασχόληση των Αθηναίων με τις καλές τέχνες και τη φιλοσοφία.
 - α) Υψηλή αίσθηση του ωραίου με απλότητα (αισθητική καλλιέργεια).
 - β) Ουσιαστικές φιλοσοφικές συζητήσεις, χωρίς μαλθακότητα.
2. Η στάση των Αθηναίων απέναντι στον πλούτο, τη φτώχεια και την εργασία.
 - α) Ο πλούτος κίνητρο δραστηριότητας κι όχι αυτοσκοπός
 - β) Επιδίωξή τους η αποφυγή της φτώχειας μέσω της εργασίας.

II. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Αθηναίων στην πολιτική ζωή.

1. Αρμονική η σχέση των ιδιωτικών και δημοσίων δραστηριοτήτων τους (η συμμετοχή στα κοινά αποτελεί καθήκον).
2. Συνδυασμός λόγων και έργων (η λήψη αποφάσεων προϋπόθεση κάθε δραστηριότητάς τους).

III. Οι φιλικές σχέσεις των Αθηναίων με τους άλλους.

1. Η ανιδιοτέλεια και η ευεργεσία προϋποθέσεις ουσιαστικής φιλίας.
2. Πηγή της συμπεριφοράς τους αυτής αποτελεί η εσωτερική τους ελευθερία.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Το κεφάλαιο αυτό είναι το τελευταίο από τα τέσσερα της «πρόθεσης» (37-40), στα οποία ο Θουκυδίδης είχε προεξαγγείλει ότι θα διαπραγματευτεί την επιτήδευση, το πολίτευμα και τους τρόπους των Αθηναίων.

Εδώ ο έπαινος της Αθήνας υπερβαίνει τη σύγκριση με τη Σπάρτη και φτάνει στην υπεροχή της πάνω απ' όλες τις Ελληνικές πόλεις.

Γενικό αντικείμενο του εγκωμιασμού αποτελεί η ικανότητα των Αθηναίων να συνταιριάζουν τη θεωρητική με την πρακτική δραστηριότητα.

Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους Αθηναίους, χωρίς να υπάρχουν στους άλλους :

1. Εναρμονισμένη ενασχόληση με τις καλές τέχνες και το πνεύμα ταυτόχρονα, με αποτέλεσμα η αισθητική να αποτελεί θετική αξία της ζωής. Λεπτή αίσθηση του ωραίου που όσον αφορά στη Σπάρτη απουσιάζει, ενώ στους τυράννους είναι βάνανουσα στρεβλωμένη (πολυδάπανοι όγκοι κ.λ.π.). Η ενασχόλησή τους αυτή δείχνει μαζί με την ευαισθησία τους και μια ωριμότητα υψηλής θεώρησης του ωραίου, που τους οδήγησε στη σύλληψη και στη δημιουργία υπέροχων έργων σ' όλους τους χώρους των καλλιτεχνικών αναζητήσεων.

Παράλληλα, ένας λαός με τέτοια ευαισθησία ήταν επόμενο να αφομοιώσει τα διδάγματα των προγενεστέρων φιλοσόφων και των δημιουργών του πνεύματος και να επιδοθεί στις αναζητήσεις και στους προβληματισμούς του φιλοσοφικού στοχασμού. Οι Αθηναίοι αγαπούν τη σοφία χωρίς αυτό να αποβαίνει σε βάρος των άλλων δραστηριοτήτων τους.

«**Η φράση μετ' εὐτελείας, «χωρίς σπατάλη», με απλότητα, σημαίνει ότι το ωραίο δεν έχει σχέση με τη χρηματική αξία και μπορεί να είναι προσιτό σε όλους. Οι λέξεις ἄνευ μαλακίας, 'χωρίς να καταντούμε μαλθακοί', εκφράζει την πίστη ότι η πνευματική αναζήτηση δεν αποτρέπει τους ανθρώπους από τη δράση. Η συγκρατημένη χάρη και η μετρημένη αισιοδοξία του Ελληνικού πνεύματος στην καλύτερή του ώρα, Δε θα μπορού'θσε να περιγραφεί με πιο κατάλληλο τρόπο.**

(«ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ», John Finley)

2. Η επιδίωξη του πλούτου και η αποφυγή της φτώχειας ως κίνητρα δραστηριότητας, όχι επειδή ο πρώτος αξίζει καθαυτός ή η δεύτερη ταπεινώνει τον άνθρωπο καθεαυτή. (Στην ουσία διατυπώνεται η φιλοσοφική βάση των φιλελεύθερων αρχών του ανταγωνισμού μεταξύ των ανθρώπων).

Η καλλιτεχνική και πνευματική άνθιση συμβαδίζει στην Αθήνα με την οικονομική ανάπτυξη και σ' όσους υπάρχει φτώχεια δεν τη βλέπουν ως ντροπή. Η φτώχεια αποτελεί αφορμή για έργο.

3. Εξισορρόπηση των ιδιωτικών και δημοσίων ενασχολήσεων. Η υψηλή συνείδηση συμμετοχής στα κοινά δε μειώνει καθόλου την έγνοια των Αθηναίων για τις ιδιωτικές τους υποθέσεις. (Η πολιτική αποτελεί την σπουδαιότερη αρετή : «**τό δέ μάθημα τῆς πολιτικῆς τέχνης ἐστίν εὐβουλία περὶ τῶν αἰκείων, ὅπως ἂν ἀριστα τῆν αὐτοῦ οἰκίαν διοικᾷ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν**»).

4. Συνδυασμός λόγων και έργων. Έτσι εναρμονίζεται ο λογισμός με την ανδρεία και αποφεύγονται οι φλύαροι κομπασμοί, οι κούφιες επάρσεις, αλλά και η ατολμία με την αδράνεια. (Ο Περικλής αποτελεί σχετικό πρότυπο: «**Λέγειν καὶ πράσσειν δυνατώτατος**»).

Οι Αθηναίοι δεν είναι άνθρωποι της θεωρίας μόνον, αλλά και της πράξης. Στη μονομέρεια αντιπαραθέτει την πολυμέρεια. Αποβλέπει στην ανάπτυξή του με τη δράση. Χάρη στην αγωγή τους αυτή ενδιαφέρονται στον ίδιο βαθμό για τις ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις.

Η σχέση αυτή του πολίτη προς τις καθημερινές του υποχρεώσεις και προς τις απαιτήσεις της πολιτικής ζωής τον καθιστά ώριμο και υπεύθυνο άτομο, που γνωρίζει τις υποχρεώ

σεις και τα δικαιώματά του. Αυτό είναι το βασικό γνώρισμα του δημοκρατικού πολιτεύματος: αφήνει τον πολίτη ελεύθερο να δραστηριοποιείται στην ιδιωτική του ζωή και συγχρόνως του καλλιεργεί το ενδιαφέρον για τα κοινά. Και η επίδειξη ενδιαφέροντος για τα κοινά θεωρείται βασικό καθήκον του πολίτη. Το ενεργητικό ενδιαφέρον του πολίτη για τα κοινά είναι το ύψιστο δικαίωμα και συγχρόνως η βαρύτερη υποχρέωσή του.

Οι Αθηναίοι έχοντας βαθιά επίγνωση των κρίσιμων περιστάσεων κρίνουν και αξιολογούν αυτές προχωρώντας στην πραγματοποίηση των αποφάσεων, που λαμβάνουν ως φρόνιμοι κι ελεύθεροι πολίτες.

«Ότι όλοι οι πολίτες μπορούν και πρέπει να παίρνουν μέρος στη διαμόρφωση της πολιτικής και ότι η ελεύθερη δημόσια συζήτηση είναι αναγκαία, είναι βέβαια οι βασικές αρχές της δημοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι στη σχετική συζήτηση στις 'Ικέτιδες' του Ευριπίδη ο υποστηρικτής της ολιγαρχίας επιτίθεται ακριβώς σ' αυτά τα δύο στοιχεία. Επομένως ο Περικλής δεν εκφράζει εδώ κατοπινές σκέψεις του Θουκυδίδη αλλά απόψεις γνωστές και διαδεδομένες εκείνον τον καιρό. Τα λόγια του δίνουν την εντύπωση του θεωρητικού που αναλύει τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής της».

(«ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ», John Finley)

«Στον τρόπο που αντικρύζει τη δράση, όπως και στην ιστορική μέθοδό του, ο Θουκυδίδης δείχνει τις ίδιες συνταιριασμένες τάσεις. Βάζει πάνω απ' όλα, τα δικαιώματα του ορθού λόγου και προσπαθεί με όλα τα μέσα να τα εξασφαλίσει όσο γίνεται περισσότερο.

Αυτό το νόημα έχουν και οι ωραίες δηλώσεις του Περικλή στον Επιτάφιο, όταν επιβεβαιώνει την αξία της συζήτησης: "...δεν πιστεύουμε πως τα λόγια φέρνουν βλάβη στα έργα να μη διδαχτούμε πρώτα με το λόγο, πριν φτάσουμε να ενεργήσουμε όσα πρέπει, αυτό είναι που θαρούμε το πιο βλαβερό". Και ο Διόδωτος (Γ. 42, 2) ξαναθυμίζει αργότερα την ίδια ιδέα: "όποιος ισχυρίζεται ότι τα λόγια δεν διαφωτίζουν τα έργα, ή είναι ανόητος ή σκέπτεται με ιδιοτέλεια είναι ανόητος, αν νομίζει πως υπάρχει άλλος τρόπος να ρίξουμε φως στα αβέβαια μελλούμενα".

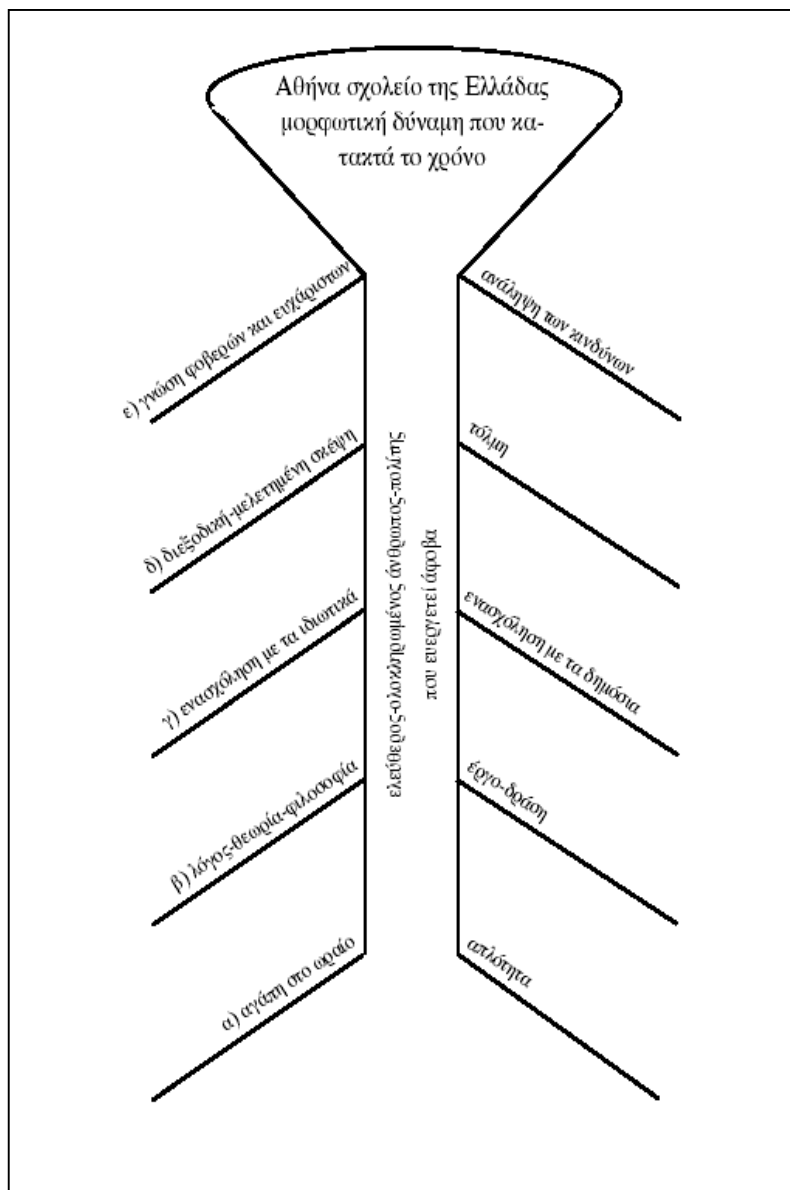
Ωστόσο, η πίστη με την οποία κάνει αυτή την προσπάθεια είναι ακόμα πιο αξιοθαύμαστη, γιατί, ποτέ, σε κανένα πεδίο, επειδή ακριβώς πιστεύει στη λογική, δεν ξεχνά τα όριά της».

(«ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ ΣΤΟΝ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ», Jacqueline De Romilly)

5. Η ιδιοτέλεια δεν αποτελεί έδρα της φιλίας, και η απουσία του υπολογισμού στις σχέσεις με τους άλλους καλλιεργεί την αλληλεγγύη. Οι Αθηναίοι προτάσσουν την ελευθερία από το συμφέρον αντίθετα από τους φιλόποπτους Λακεδαιμονίους. Και είναι υπερήφανοι. Γιατί μαζί με το συναίσθημα της υπεροχής νιώθουν και την ανυστερόβουλη υποχρέωση να έλθουν αρωγοί σ' όποιον έχει την ανάγκη της βοήθειάς τους.

Μπορούν οι λαοί, που κερδίζουν δίκαια τη δύναμή τους, να την αξιοποιούν ευεργετώντας τους αδυνάτους, για να κερδίζουν την ευγνωμοσύνη αυτών, καθώς και τον έπαινο της Ιστορίας.

Είναι φανερό ότι ο εγκωμιστικός τόνος του ρήτορα στο κεφάλαιο αυτό κλιμακώνεται ανοδικά. Η κλιμάκωση αυτή στο αποκορύφωμά της και θα μετατραπεί, σύμφωνα με τη διατύπωση του ίδιου του Θουκυδίδη, σε «ύμνο» στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 41

Οι τρόποι (δ)
Ανακεφαλαίωση του επαίνου των τρόπων

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

I. Παρουσίαση της ανακεφαλαιωτικής θέσης του ρήτορα για τους τρόπους των Αθηναίων.

1. Η Αθήνα ως σύνολο αποτελεί πρότυπο για τις άλλες πόλεις, και ο ρόλος της είναι ως εκ τούτου παιδευτικός για όλη την Ελλάδα.
2. Ο Αθηναίος πολίτης χαρακτηρίζεται από αυτάρκεια και πολυμέρεια, και βρισκόμενος σε αρμονική σχέση αλληλεπίδρασης με την πόλη του αποτελεί κι αυτός ανάλογο πρότυπο, ευδοκιμώντας σε πολλούς τομείς ταυτόχρονα.

**II. Απόδειξη : η πιο πάνω θέση εδράζεται στην ισχύ της πόλεως και αποδεικνύεται μ' αυ-
τήν.**

1. Η δύναμη της πόλεως είναι κοινώς αποδεκτή και αναγνωρισμένη από εχθρούς και φίλους.
2. Είναι εξασφαλισμένος ο θαυμασμός της Αθήνας από τις σύγχρονες, αλλά και επερχόμενες γενεές.
3. Τα έργα της Αθήνας αποτελούν μνημεία και επομένως ιστορικά τεκμήρια της ισχύος της.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ανακεφαλαιώνοντας ο ρήτορας ολοκληρώνει την πρόθεση (διήγηση) του λόγου του. Η ανακεφαλαίωση αυτή αποτελεί την πίστιν.

Συνοψίζοντας λοιπόν αναφέρει ότι η Αθήνα ως σύνολο και ο κάθε πολίτης χωριστά αποτελούν μοναδικά πρότυπα, που η παιδευτική τους ακτινοβολία φωτίζει όλες τις Ελληνικές πόλεις. Η συνοψιση του εγκωμίου εδώ είναι ο λαμπρότερος ύμνος που έχει γραφεί για την «πόλη της Παλλάδος».

Και ενώ θα περίμενε κανείς τα αποδεικτικά στοιχεία (πίστις), ο ρήτορας το αποφεύγει με έναν ρητορικό ελιγμό. Δηλώνει ότι η δύναμη της Αθήνας αποκαλύπτεται στα ίχνη που άφησαν τα έργα της και τα γεγονότα κατά το παρελθόν, Η προσφυγή επομένως σε λόγια πε-

ρισσότερο θα βλάψει παρά θα ωφελήσει, γι' αυτό δε χρειάζεται η πόλη επαινέτες. Και για να το πετύχει ο Θουκυδίδης καταφεύγει στην έξαρση της χρήσης εκφραστικών μέσων.

Αρχικά λοιπόν θεωρεί ο ρήτορας την Αθήνα ως πρότυπο της Ελλάδας και τον κάθε πολίτη της άρτια – συγκροτημένη – προσωπικότητα, ικανό σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Θα ήταν εσφαλμένο να νομισθεί ότι ο ρήτορας στην αρχή του κεφαλαίου αναφέρεται στην Αθήνα ειδικά ως πνευματικό κέντρο.

Η Αθήνα είχε γίνει «παιδεύσις τῆς Ἑλλάδος» με το σύνολο των εκδηλώσεών της, κι ο αθηναϊκός τρόπος ζωής γενικά ήταν το παράδειγμα που όλοι οι Έλληνες προσαπαθούσαν να μιμηθούν.

- «Οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν» (Ἴσοκράτης)
- «Κοινόν παιδευτήριον πᾶσιν ἀνθρώποις» (Διόδωρος)
- «Πρυτανεῖον σοφίας» (Πλάτων)

Είναι χαρακτηριστικές οι πιο πάνω εκτιμήσεις για το ρόλο της Αθήνας. Η δύναμή της ήταν «μία δύναμη» όμως, όπως αναφέρει ο **W. Jaegger**, «που πουθενά δεν είναι η απλή μηχανική πλεονεξία χωρίς ταυτόχρονη πνευματική δύναμη».

«Η αττική παιδεία γίνεται το συνολικό νόημα της υπέρτατης δύναμης, που αντανακλούν λαός και πολιτεία με την πνευματική τους ύπαρξη και που η ισχύς της έλκει στην τροχιά της κι άλλες πόλεις . Δεν υπήρξε καμιά υψηλότερη δικαιολόγηση εκ των υστέρων της επιδίωξης της Αθήνας να επιβάλλει την εξουσία της στην Ελλάδα από αυτή την ιδέα της παιδείας».

W. Jaegger

Και ακριβώς μ' αυτόν τον τρόπο ζωής αποκτήθηκε η δύναμη της πόλεως, η οποία με τα ίχνη που άφησε αποδεικνύεται κι όλας . Γι' αυτό, κατά το ρήτορα, δε χρειάζονται συγκεκριμένες αναφορές. Έτσι με τους ανάλογους εκφραστικούς τρόπους παρακάμπτει την ανάγκη επίκλησης αποδεικτικών στοιχείων.

Με την αφθονία των εκφραστικών μέσων και την υμνητική υπερβολή ο έπαινος του Θουκυδίδη ύψωσε την Αθήνα πάνω απ' την ιστορική πραγματικότητα, μεταθέτοντάς την στη σφαίρα του μύθου.

Πρέπει να επισημανθεί εδώ η εναρμόνιση πόλεως και πολίτη και θα μπορούσε κανείς να σχολιάσει την έντονη παρουσία του μέτρου στην Αθηναϊκή κοινωνία.

Η δύναμη της πόλης πιστοποιεί και την αποτελεσματικότητα των τρόπων που εκθείασε προηγουμένως ο Περικλής, και τις αρετές του Αθηναίου πολίτη. Για την κατάδειξη της Αθηναϊκής δύναμης χρησιμοποιούνται **δύο επιχειρήματα:**

α) Η Αθήνα μόνη απ' τις σύγχρονες πόλεις αποδεικνύεται ανώτερη από τη φήμη της σε στιγμές δοκιμασίας.

β) Ο εχθρός, αν ηττηθεί απ' τους Αθηναίους, δέχεται χωρίς αγανάκτηση την ήττα του και οι υπήκοοι των Αθηναίων δέχονται την κυριαρχία τους χωρίς να δυσανασχετούν.

Τα επιχειρήματα αυτά, μολονότι φαίνονται πειστικά, δεν είναι λογικά. Είναι φανερό ότι τα λόγια του Περικλή εκφράζουν την πίστη του στην ανωτερότητα της Αθήνας σε σχέση με τις άλλες πόλεις. Η αγάπη του Περικλή για την πόλη του τον παρασύρει σ' έναν ασυγκράτητο ενθουσιασμό, από τον οποίο πηγάζει κάποιο στοιχείο υπερβολής, που διακρίνει το εγκωμίο του στο σημείο αυτό.

Η Αθήνα τοποθετείται απέναντι σε εχθρούς και φίλους με μια δύναμη που, καθώς γίνεται αποδεκτή απ' όλους αποκτά απόλυτο χαρακτήρα.

Δεν πρέπει βέβαια να παρερμηνευτεί ο τρόπος που αντιμετωπίζει ο ρήτορας τον Όμηρο. Υποστηρίχθηκε ότι ο Θουκυδίδης με το στόμα του ρήτορα αποδοκιμάζει τον ποιητή, όμως πρόθεσή του ήταν να δείξει ότι η Αθήνα δεν είχε ανάγκη από επαίνους γιατί, κατά την άποψή του, οι πράξεις των Αθηναίων μιλούν από μόνες τους. Ταυτόχρονα όμως δε μπορούμε να παραβλέψουμε την άποψη ότι ο Θουκυδίδης, μιλώντας έτσι για τον Όμηρο, ασκεί κριτική σ' όλους τους προδρόμους του (επικούς ποιητές και λογογράφους). **Γνωρίζει πολύ καλά ο ιστορικός πως ούτε οι ποιητές, ούτε οι λογογράφοι γράφουν σύμφωνα με τους κανόνες της ιστορίας. Η ποίηση και η λογογραφία υπηρετούν πιο πολύ το συναίσθημα, ενώ η ιστορία τον λόγο.**

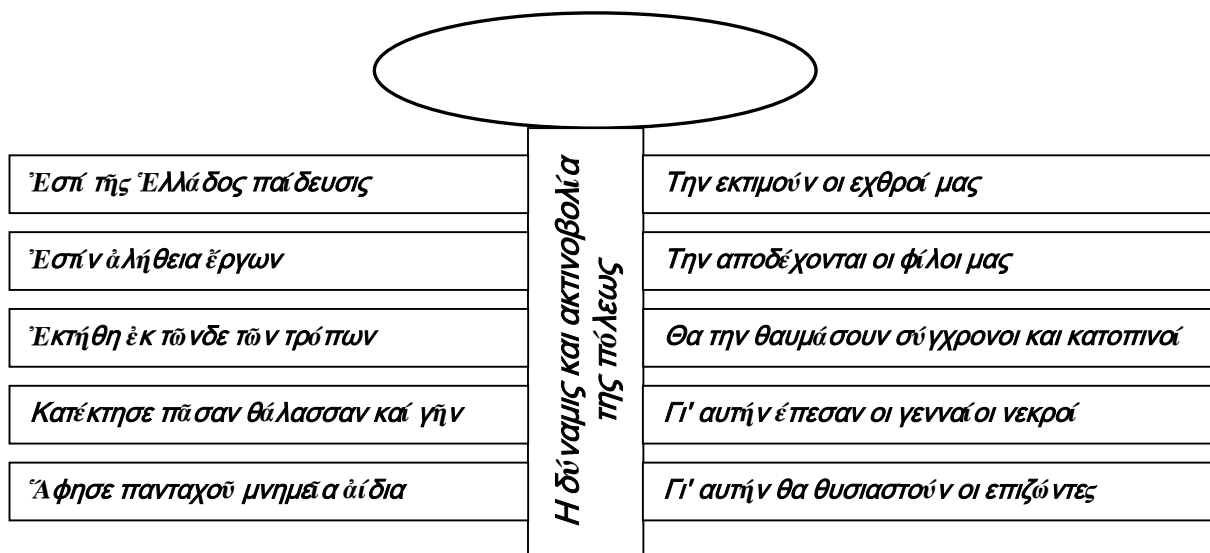
Αναφέρεται έτσι στην κοσμοκρατορία της Αθήνας και στις επιτυχίες και αποτυχίες του στρατού της συνολικά, για να δείξει ότι όλα αυτά αποτελούν **«μνημεία αἰδία κακῶν τε καὶ γαθῶν»**. Εννοεί την εξάπλωση της αθηναϊκής κυριαρχίας μετά τα «μηδικά».

Κλείνοντας το κεφ. αυτό θεωρεί ο ρήτορας όχι χρέος, αλλά φυσικό και λογικό να υπερασπίζονται οι Αθηναίοι το συμφέρον της πόλης του. Προσπαθεί έτσι να τους πείσει πως η υπεράσπιση της πατρίδας ισοδυναμεί με την υπεράσπιση του εαυτού τους, πως το συμφέρον τους επιβάλλει αυτόν τον αγώνα και, στην ανάγκη, τη θυσία τους.

Επανεμφανίζεται έτσι στο σημείο αυτό η θεμελιώδης αξία του Ελληνικού πολιτισμού, η αξία του μέτρου.

Πόλη και πολίτες σε αρμονική σχέση.

Τέλος, στηριζόμενος ο ρήτορας στη σχέση αλληλεπίδρασης που υπάρχει μεταξύ πόλεως, νεκρών και επιζώντων, πετυχαίνει τη φυσική μετάβαση στο β' μέρος του λόγου του, **τον έπαινο των νεκρών.**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 42

Ο έπαινος των νεκρών

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

I. Αιτιολογείται η διεξοδική αναφορά στην πόλη και η ως εκ τούτου μακρηγορία του ρήτορα, η οποία οφείλεται:

1. στην ανάγκη να υποδείξει το χρέος των επιζώντων.
2. στην προσπάθειά του να διαφωτίσει τους ακροατές του για την υπεροχή της πόλεως με απτές αποδείξεις.

II. Γίνεται διάκριση των επιζώντων, ώστε να φανεί πως όλοι, ανεξαρτήτως ηλικίας, οικονομικής κατάστασης και ήθους επισφράγισαν την πίστη στην πόλη με τη θυσία τους.**1. Με κριτήριο την ηλικία:**

- α) όσοι πολέμησαν για πρώτη φορά (νέοι)
- β) οι ηλικιωμένοι (εμπειροπόλεμοι)

2. Με κριτήριο τη συμπεριφορά τους στην προσωπική ζωή τους:

Αναφέρεται σε όσους, με την επίδειξη της ανδρείας και θυσίας τους, εξάγνισαν τις όποιες αδυναμίες είχαν ως άνθρωποι στην προηγούμενη ζωή τους.

3. Με κριτήριο την οικονομική τους κατάσταση:

α) οι πλούσιοι	}	κέρδισαν εξ ίσου
β) οι φτωχοί		το μεταθανάτιο έπαινο.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

*Στο κεφάλαιο αυτό έχουμε τον τυπικό έπαινο των νεκρών που αποβλέπει στο συγκινησιακό μέρος της ψυχής. Το ιδιαίτερο στοιχείο στην έκφραση του **επαίνου των νεκρών***

*απ' το ρήτορα βρίσκεται στην απροσδόκητη δήλωσή του ότι ο έπαινος αυτός έχει ήδη γίνει: «**καί εἴρηται αὐτῆς (τῆς εὐλογίας) τά μέγιστα**».*

Πρόκειται για ρητορικό τέχνασμα. Δηλαδή δεν απομένουν παρά ελάχιστα να αναφερθούν για τους νεκρούς.

Με τον τρόπο αυτό εκθειάζονται όχι τα κατορθώματα των νεκρών, αλλά η δύναμη της πολιτείας, την οποία ανέδειξε εκτενώς ο ρήτορας προηγουμένως, και η επίδραση που άσκησε στο φρόνημα των νεκρών ώστε να το κάνει ηρωικό.

Έτσι όμως εκθειάζονται όλοι οι πολίτες της γενιάς του Περικλή, κι αυτός είναι ο σκοπός του Θουκυδίδη.

Στην αρχή αιτιολογεί τη μακρηγορία του με δύο τρόπους:

α) με την επιθυμία του να διαφωτίσει τους ακροατές για τη σοβαρότητα του αγώνα που διεξάγουν,

β) με σκοπό να βεβαιώσει με αποδείξεις την αλήθεια εκείνων στα οποία στήριξε το εγκώμιο της πόλεως.

Είναι ανάγκη να αναφερθεί ότι στους επιταφίους λόγους πρέπει να εξαιρούνται: η αυτοθυσία, η αφοσίωση στα ιδανικά της πολιτείας, η σημασία της θυσίας για την ελευθερία και για άλλες αξίες. Ο ρήτορας επομένως επιλέγει τα στοιχεία εκείνα που θα θίξει, ώστε ο έπαινος να λαμβάνει για το ακροατήριο παιδαγωγικό χαρακτήρα. Ένας λοιπόν ρητορικός λόγος επιδεικτικός, (επιτάφιος), αποτελεί κοινωνικό και πολιτικό λειτουργήμα.

«Ο Επιτάφιος εκφωνήθηκε στη διάρκεια μιας τελετής κατά την οποία οι πεσόντες θάβονταν δημόσια. Ο σκοπός ενός τέτοιου λόγου πρέπει να είναι να δώσει στους ακροατές να καταλάβουν γιατί έγινε μια τέτοια θυσία, και στην εκπλήρωση αυτού του σκοπού ο Επιτάφιος δε φαίνεται να έχει το ίσο του. Οποσδήποτε στέκει πολύ υψηλότερα από τους διάφορους παρόμοιους λόγους που μας παραδόθηκαν από την αρχαιότητα».

(«ΘΟΥΚΥΛΙΔΗΣ», John Finley)

Συνδέοντας ο ρήτορας τους νεκρούς του παρόντος πολέμου, «**τῷ νδε**», με εκείνους των προηγουμένων, «**καί τῶν τοῦ νδε**», δίνει στην αρετή, με το περιεχόμενο που παίρνει σ' αυτό τον Επιτάφιο, διαχρονικό χαρακτήρα.

Εμφανίζονται οι νεκροί ως μια σπάνια περίπτωση συμφωνίας μεταξύ των ανδραγαθημάτων τους και των ύμνων που τα εξαιρούν. Συνεχίζοντας αξιολογεί το ήθος των νεκρών, αξιολογώντας το θάνατό τους. Θεωρεί το θάνατο για τους σκοπούς που αναφέρθηκαν ως «**ἀρετήν ἀνδρός**». Εκτιμά επίσης ο ρήτορας ότι η επίδειξη ανδρείας και ο θάνατος για την πατρίδα μπορούν να αντισταθμίσουν όλες τις ατέλειες και τα παραπτώματα, στα οποία μπορούσε κανείς να υποπέσει κατά την ιδιωτική και δημόσια ζωή του. Ο θάνατος για την πατρίδα λοιπόν μπορεί να εξαγνίσει άλλα παραπτώματα. **Έτσι εξυψώνεται η θυσία για την πατρίδα και γίνεται κίνητρο στους ακροατές να επιδείξουν κι αυτοί ανάλογη συμπεριφορά.**

Στη συνέχεια ο ρήτορας διαχωρίζει τους νεκρούς με κριτήριο την ηλικία:

α) σ' αυτούς που για πρώτη φορά πήραν μέρος σε πόλεμο, παρουσιάζοντας το θάνατό τους ως το πρώτο μήνυμα ανδρείας, και

β) σ' αυτούς που και στο παρελθόν επέδειξαν ανάλογη γενναιότητα, εκτιμώντας το θάνατό τους ως το τελευταίο επισφράγισμα της ανδρείας.

Μια ανάλογη διάκριση των νεκρών γίνεται με κριτήριο τον πλούτο:

α) οι πλούσιοι και β) οι φτωχοί. Στο σημείο αυτό χρησιμοποιείται ο πλούτος και η πενία ως παράγοντες που θα μπορούσαν να αποτρέψουν απ' τη θυσία, γιατί η επιθυμία απόλαυσης του πρώτου και απαλλαγής απ' τη δεύτερη οδηγεί συνήθως τον άνθρωπο στην αποφυγή του κινδύνου. Η επιλογή επομένως της θυσίας από τους νεκρούς παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της σύγκρισης αξιών: «τα υλικά αγαθά γι' αυτούς είναι υποδεέστερα από τη σωτηρία της πατρίδας και γι' αυτό πρέπει να θυσιάζονται.

Έτσι καταξιώνεται η ιδέα της θυσίας, ως καθαρά πνευματικής αξίας, και υποβαθμίζονται οι υλικές αξίες.

Και ενώ ποτέ δεν είναι βέβαιο το αποτέλεσμα μιας μάχης, οι μαχητές έχουν εμπιστοσύνη στις δικές τους δυνάμεις που τις εκτρέφει πάντα η ελπίδα της νίκης.

Τέλος εμφανίζονται να επιλέγουν την άμυνα και τη θυσία, παρά τη φυγή και τη σωτηρία. Γι' αυτό ακριβώς απέφυγαν τη ντροπή της δειλίας. Επέλεξαν τη θυσία τη στιγμή που μέσα τους άκμαζε η προσδοκία της νίκης και της δόξας, πιο πολύ απ' το φόβο για μια ενδεχόμενη ήττα.

«Έτσι θα παραμείνει η «φήμη» με την άφθαρτη μορφή της, δηλαδή η δόξα. Κι εδώ το Αθηναϊκό γόητρο, που γίνεται δόξα, καθίσταται μαρτυρία για το μέλλον.

JAQUELINE DE ROMILLY

Η καταξίωση και ο έπαινος των νεκρών

α) ως ήρωες

Δημιούργησαν το μεγαλείο της πόλεως
Κέρδισαν την "Ισόρροπον εὐλογίαν"
Απηλλάγησαν από το φόβο της κακοφημίας

β) ως πολεμιστές

Η τύχη τους στέρησε τη ζωή
Δεν υποχώρησαν την ώρα της μάχης
Έδειξαν ή επιβεβαίωσαν την αρετή τους

γ) ως πολίτες

Πόθησαν την τιμωρία των εχθρών
Αφάνισαν τις ιδιωτικές αδικίες
Θυσίασαν τις απολαύσεις της ζωής

δ) ως ιδιώτες

Πλούσιοι και φτωχοί
Δίκαιοι και άδικοι ή κακοί
Νέοι και μεγαλύτεροι